

Na yavu ni dodonu ni veivakacakacakataki kei na kena itavi

E sega ciqomi na itavi ni veika me saumi vakalawa. E vakaraitaka na ivola tukutuku oqo na iyaloalo raraba ni yalayala ni dodonu duadua e ra kei na itavi e virikotori vakalawa vei ira na itaukei ni cakacaka vata kei ira na tamata cakacaka me tekivu mai na 27 Julai 2020. E sega ni laki vaka icolacola na Minisitiri ni Lalawaka vaka Bisinisi kei na Veivaka cakacakataki ena vuku ni veika e lavaki me yavutaki ena itukutuku oqo se na cala kei na veika e sega ni tiko kina.

Na yavu ni dodonu ni veivakacakacakataki kei na kena itavi

E vakaraitaka na idusidusi oqo na iyaloalo ni so na yavu ni dodonu kei na itavi e vakayagataki vakalawa ena vukudra na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka. E sega ni rawa ni ra kerei na tamata cakacaka me ra vakadonuya e dua ka me lailai sobu mai na yavu ni dodonu.

Veiyalayalati ni cakacaka (veiyalayalati)

Na tamata cakacaka taucoko e dodonu me tiko na nodra veiyalayalati ni cakacaka. E rawa ni dua na veiyalayalati cokovata (ira na tamata cakacaka, taukei ni cakacaka kei na isoqosoqo ni tamata cakacaka) se veiyalayalati yadua (vei rau na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka).

E tiko e so na lawa e vauci vakalawa ni dodonu me tiko ena veiyalayalati. Me volai e dua na veiyalayalati ni cakacaka, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na "Employment Agreement Builder" (Na kena volai na Veiyalayalati ni Cakacaka).

E dodonu me tiko ena veiyalayalati ni cakacaka ni tamata yadua na:

- yaca ni taukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka
- na ivakamacala ni cakacaka kei na vanua me qaravi kina, na levu aua e vakadonui se dua na idusidusi ni levu ni aua me cakacaka kina na tamata cakacaka.
- isau ni dua na aua se kena isau kei na ivakarau ni kena saumi
- vakamacalataka na ivakarau me vukea na kena wali na leqa ni veimaliwai vakacakacaka, qo e okati kina na ivakasala na kena gadrevi me dau vakaraitaki ena loma ni 90 na siga na nona kudru e dua.
- itukutuku me na soli vua na tamata cakacaka (ke lailai sara) e dua veimama ni sau ena nona cakacaka ena dua na siga ni olodei ni matanitu
- vei ira na tamata cakacaka, na tikina me ra taqomaki kina ena cakacaka kevaka e sa volitaki na bisinisi se tokitaki, se kevaka e sa soli vakonitaraki vua e dua tale na nona cakacaka
- e so tale na ka erau duavata kina, me vaka na gauna ni vakatovotovo, veika me baleta na nona vakatovolei ena gauna ni cakacaka se gauna e rawa ni tekivu kina
- na ivakarau ni cakacaka kevaka e vakadeitaki na gauna me cava kina

Na Employment Agreement Builder e sega ni saumi me vukea na kena vakarautaki na veiyalayalati me ganiti ira vakatabakidua na vei bisinisi kei ira na kena tamata cakacaka yadua. E ra tiko kina na idusidusi ni veika me vakacurumi ena veiyalayalati — kei na veika me kua ni biu kina. E kovuta na veika e dodonu vakalawa mo cakava ka dusia talega me levei eso na cala e dau caka vakawasoma.

E dodonu me vakamuri ena veigauna taucoko na dodonu ni veivakacakacakataki kevaka sara mada ga era sega ni okati ena dua na veiyalayalati ni cakacaka se tukuni ena veiyalayalati e dua tale na ka e lailai sobu mai na iyalayala duadua e lailai duadua ni veika e dodonu me soli.

Ena gauna e veivosakitaki tiko kina na veiyalayalati ni cakacaka yadua, e rawa ni ra kere ivakasala na tamata cakacaka (kena ivakaraitaki, mai na isoqosoqo ni tamata cakacaka, dau veitokoni, ira na loya, itokani se lewe ni vuvale).

E dodonu me rau vakadonuya vata na itaukei ni cakacaka kei na ira na tamata cakacaka na veisau ena veiyalayalati. E sega ni rawa ni veisautaka na itaukei ni cakacaka na veiyalayalati ni cakacaka kevaka e sega ni vakadonuya vakaivola na tamata cakacaka. Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na "employment agreement".

Na dodonu me cakacaka e Niusiladi.

E dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me ra vakadeitaka ni ra sa vakacakacakataki ira e vakatarai vakalawa me ra cakacaka e Niusiladi.

Na iwase ni Tabana ni Curuvana e baleta na ivola tara e rawa ni ra raica kina na itaukei ni cakacaka na itukutuku me ra vakadeitaka na nona rawa ni cakacaka e dua. Raica na www.immigration.govt.nz qai vakasaqara na "VisaView".

Na itekivu ni isau e lailai duadua

E vakayagataki na itekivu ni isau e lailai duadua vei ira kece na tamata cakacaka, se ra cakacaka ena veigauna taucoko, cakacaka vagauna, cakacaka ena dua na gauna vakadeitaki, cakacaka ga ena so na gauna se cakacaka mai vale se saumi (taucoko se vakatikina) ena veika e rawata se dua na yavu e sega ni dei. E dodonu me ra saumi na tamata

cakacaka yabaki 16 se sivia ena tekivu saumi ena isau lailai duadua ka dau saumi vei ira na tamata bula, vakavo kevaka e ra se qai tekivu se ra vuli cakacaka.

E rawa ni ra vakadonuya na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka e dua na isau ia me kakua ga ni lailai sobu mai na itekivu ni isau e lailai duadua vakayagataki tiko ena gauna koya.

E dau dikevi ena veiyabaki na itekivu ni isau e lailai duadua, e rawa ni laurai ena www.employment.govt.nz/minimum-wage na isau e vakayagataki tiko ena gauna oqo.

Ko ira kece na tamata cakacaka e ra vuli tiko se ra liutaki ira tiko e so tale na tamata cakacaka me ra saumi me kua ni lailai mai na itekivu ni isau e lailai duadua era.

O ira kece e ra se qai tekivu cakacaka e dodonu me ra saumi ena itekivu ni isau duadua era, ko ira na vuli cakacaka ka ra sa yabaki 20 se sivia me ra saumi ena itekivu ni isau duadua era ni vuli cakacaka.

E tekivu vakayagataki na itekivu ni sau e lailai duadua ena:

- Tamata cakacaka yabaki 16 kei na 17 ka se bera ni vakacavara e ono na vula na nodra cakacaka tiko vua na itaukei e tiko kina e na gauna koya.
- Tamata cakacaka yabaki 18 kei na 19 ka ra taura e dua na veivuke ni isau me baleta na nodra ituvaki ni bula e na loma ni ono na vula se sivia. Ia e se bera ni sivia e ono na vula na nodra cakacaka vua na itaukei ni cakacaka me tekivu mai na gauna e ra saumi kina ena vuku ni ituvaki ni nodra bula. Ena gauna e sa oti kina e ono na vula na nodra cakacaka tikoga vua e dua bau-ga na itaukei ni cakacaka era sa na sega ni okati me dua se qai tekivu cakacaka, sa dodonu gona me ra bau saumi mada ga ena

itekivu ni isau ni cakacaka e lailai duadua e ra e saumi kina e dua na tamata cakacaka.

- Ko ira kece na tamata cakacaka yabaki 16 ki na 19 ka gadrevi me ra vuli cakacaka me ra rawata e 40 na ivakatagedegede ena dua na yabaki mera rawata kina na kila vakacakacaka me vaka na veidinadinati era duavata kina kei itaukei ni cakacaka.

Na levu ni ilavo me na saumi kina e dua e se sega ni yacova na yabaki 16 ena vakatau vei itaukei ni cakacaka, ia e kovuti ena dodonu ni veivakacakacakataki kei na veika e dodonu me soli kina. Ena gauna e ra sa yabaki 16 kina ka ra cakacaka tikoga vua e dua na itaukei ni cakacaka, e sa dodonu me saumi ena isau lailai duadua e dau saumi vei ira na uabula.

Na isau ni vuli cakacaka e saumi vei ira na vuli cakacaka era:

- yabaki 20 se sivia ka ra qai
- gadrevi ena nodra veiyalayalati me vuli ka rawata e 60 na ivakatagedegede ena dua na porokaramu ni vuli cakacaka me ra rawata kina na ivola ni cakacaka ka sema ki na nodra veiyalayalati ni cakacaka.

iSau ni tamata cakacaka

E dodonu vei ira na taukei ni cakacaka me ra saumi ra na nodra tamata cakacaka ena ilavo qaqa (vakavo vei ira na cakacaka ena matanitu se na vei matabose ni matanitu vakaitikotiko). Me saumi na isau e na sala (me vaka na jeke se saumi vakadodonu ena baqe), e dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me vakacuruma na kena ivakarau ena veiyalayalati ni cakacaka.

E dodonu me ra saumi na tamata cakacaka me baleta na gauna taucoko era cakacaka kina okati kina na veika e ra cakava ni sa dola kei na gauna e sogo kina na sitoa.

E ra sega ni rawa ni musuka na itaukei ni cakacaka e dua na ka, oka kina na kena e vakatarai vakalawa

(me vaka na ivakacavacava, dinau ni icurucuru ni vuli vata kei na inisua ni vakacalaka), kevaka e ra sega ni vakadonuya vakaivola na tamata cakacaka.

Me baleta eso tale na kena itukutuku raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Types of pay”.

E dodonu me ra maroroya na itukutuku dodonu na itaukei ni cakacaka.

E dodonu me ra maroroya na itaukei ni cakacaka na itukutuku dodonu me baleta na nodra gauna era cakacaka kina na tamata cakacaka, kedra isau, olodei kei na livi e sa vakayagataki vata kei na veika e dodonu me soli vei ira.

E dodonu me ra maroroya e dua na ilavelave ni veiyalayalati ni cakacaka e sa sainitaki se na ivakarau ni cakacaka e vakayagataki tiko, me ra solia e dua na kena lavelave vei ira na tamata cakacaka.

E dodonu talega me ra maroroya na itukutuku vakaivola ni:

- veivakadonui me tokitaki na olodei ni matanitu, se
- veivakadonui me saumi na olodei vakayabaki, se
- kerekere me tokitaki na olodei ni matanitu, se
- kerekere me saumi na olodei vakayabaki ka sega ni vakadonuya na itaukei ni cakacaka, se
- veivakadonui me musuki na isau.

Me baleta e so tale na itukutuku e dodonu me volai ka maroroi, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Keeping records”.

Vakacegu kei na gauna ni vakacegu ni kana

E tiko na nodra dodonu na tamata cakacaka me baleta na nodra gauna ni vakacegu kei na vakacegu ni kana. E na vakatau na dede ni gauna ni vakacegu mai na balavu ni gauna ni cakacaka, me vaka:

- ena walu na aua ni cakacaka ena dua na siga, me rua na gauna ni cegu ya 10 na miniti kei na dua na 30 na miniti na vakacegu ni kana.
- Na gauna ni cakacaka e ono aua ena dua na siga e dodonu me okati kina e 10 na miniti saumi ni vakacegu kei na 30 na miniti sega ni saumi na gauna ni kana.

Na gauna ni cegu e baleta na kana kei na veika tale e so e gadrevi. E vinaka na gauna ni cegu ena vanua ni cakacaka ka ni vukei ira na tamata cakacaka me vuavuaivinaka ka me ra qaqarauni tale ga ena vanua ni cakacaka.

E dodonu me ra vakadonuya na itaukei ni cakacaka vata kei ira na tamata cakacaka ena veiyalayalati ni cakacaka na gauna ni cegu. Kevaka e rau sega ni rawa ni duavata, ia e gadrevi vakalawa me vakayagataki na gauna ni cegu ena gauna e virikotori ena Lawa ni Veimaliwai vakacakacaka ni 2000, me veirauti ka veiganiti.

Me ra solia talega na itaukei ni cakacaka eso tale na gauna cegu ka tiko na vanua me veivakani kina na tina vei ira na gone era sucu tiko vei tinadra se na sucu e kau mai vei tinadra, ena gauna e rawarawa ka veiganiti kina. E ra sega ni sauma na itaukei ni cakacaka na gauna ni cegu oqo vei ira na nodra tamata cakacaka vakavo kevaka era vinakata.

Me baleta e so tale na itukutuku raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Rest and meal breaks”.

Na tikina me baleta na tu vakarau

E sega ni rawa ni vakacurumi ena veiyalayalati ni cakacaka na tikina me baleta na tu vakarau (na cakacaka ena vakatau vua na itaukei ni cakacaka

me solia na cakacaka vei ira na tamata cakacaka ka dodonu me ra vakadonuya) kevaka:

- e vakaraitaka vakamatata na veiyalayalati ni cakacaka na gauna ni cakacaka, oka kina na gauna vakadeitaki ni cakacaka ka tiko na tikina me baleta na tu vakarau me ikuri ni gauna vakadeitaki ni cakacaka ka vaka talega kina na
- kena tiko vua na itaukei ni cakacaka na yavu vinaka me okati kina na tikina ni tu vakarau kei na levu ni aua ni cakacaka, vaka kina na
- kena vakadeitaki na isau e veiganiti vei ira na tamata cakacaka me baleta na nodra tu vakarau me ra cakacaka.

Kevaka e sega ni tiko ena veiyalayalati ni cakacaka e dua na tikina me baleta na tu vakarau ka soli kina e dua na isau e veiganiti, e sa na rawa vua na tamata cakacaka me kaya "sega" ena dua na cakacaka e sega ni vakadeitaki kina e dua na gauna ena nodra veiyalayalati ni cakacaka. E sega ni rawa ni vakadredretaka na bula na itaukei ni cakacaka vua e dua na tamata cakacaka e sega ni via cakacaka.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Hours of work”.

Livi vaka yabaki

Ni cava e dua na yabaki na nona cakacaka tiko e dua vua e dua na itaukei ni cakacaka, e sa na soli vua na tamata cakacaka na livi me saumi ena 4 na macawa.

E rawa vei ira na tamata cakacaka me ra kerea (vakaivola) kevaka e ra vinakata me saumi vei ira me kua ni sivia e dua na macawa mai na nodra livi ena veiyabaki. E sega ni rawa ni vakaukauwataka na itaukei ni cakacaka vei ira na tamata me volitaka na nodra livi vakayabaki ka sega ni rawa ni okati ena veiyalayalati ni cakacaka na kena kerei me volitaki.

E saumi na livi vakayabaki ena ivakarau ni isau e levu cake mai na:

- kena isau na tamata cakacaka ena vei macawa me tekivu mai na loma ni gauna e okati e na livi vakayabaki; se
- vakatautauvata ni kena isau vaka macawa na tamata cakacaka ena loma ni 12 vula ni oti sara ga na iotioti veisaumi ni bera na livi vaka yabaki.

E dodonu me okati e na kena cakacakataki ni kena sau e so na ikuri ni sau e sa taura oti ka tiki ni nona cakacaka.

Kevaka e dua na tamata e biubiu ni se bera ni cava vakavinaka e dua na yabaki, e sa na saumi e na 8% ni kena isau taucoko me qai musuki tani mai na isau ni livi e sa taura oti.

E rawa vei ira eso na cakacaka sega ni vakadeitaki (ko ira e ra cakacaka vagauna) kei ira e vakadeitaki na balavu ni gauna ni nodra cakacaka (sega ni yacova na 12 na vula na nodra cakacaka) me ra vakadonuya me soli vei ira na isau ni livi me vaka e koto oqori e cake (me 8%) kevaka e sa vakayacori e so na ka e gadrevi. Me baleta na kena itukutuku tale e so raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “pay as you go”.

E rawa vei ira na itaukei ni cakacaka me solia na livi vakayabaki vei ira na tamata cakacaka ena gauna e ra dau sogo ena veiyabaki (me vaka na gauna ni Siganisucu), kevaka e ra sa solia na kena notisi me 14 na siga. Ke mani sogota nona kabani ko itaukei ni cakacaka qai donuya e so na siga ni olodei ni matanitu, ena saumi vua na tamata cakacaka na isau ni olodei raraba me vaka ga e cakacakataka.

Me baleta eso tale na kena itukutuku, raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Annual holidays”.

Olodei ni matanitu

Ena vei ya 12 taucoko na vula e dodonu me 11 na olodei ni matanitu e ra saumi kina na tamata cakacaka, me vaka me siga e ra cakacaka kina.

E dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me a saumi ira na nodra tamata cakacaka ena kedra isau e veisiga (kevaka e ganita) me baleta na olodei ni matanitu.

E dodonu me saumi e dua vata kei na veimama ni kena isau e dua na tamata cakacaka kevaka e cakacaka ena dua na siga ni olodei ni matanitu. Kevaka e yaco na siga ni olodei ni matanitu ena siga e dau cegu kina mai na cakacaka e dua, ena saumi ena dua na siga e sega ni cakacaka kina.

E rawa ni sega ni via cakacaka na tamata cakacaka e na siga ni olodei ni matanitu vakavo kevaka e dua tani na ka e volai tiko ena nodra veiyalayalati ni cakacaka.

Me baleta eso tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Public holidays”.

Livi ena vuku ni tauvimate

Ni oti e ono na vula na nodra cakacaka ena soli kece vei ira na tamata cakacaka e 10 na siga ni livi ni tauvimate saumi.

Ni oti na imatai ni 10 na siga, e na soli tale vei ira na tamata cakacaka e 10 na siga ni livi ena vuku ni tauvimate ena vei ya 12 na vula. Ni oti oya e sa tokitaki ki na yabaki ka tarava e 10 na siga ni livi ni tauvimate e sega ni vakayagataki me yacova na kena iyacoyaco levu duadua e 20 na siga.

E rawa ni vakayagataki na siga ni livi ni tauvimate kevaka e:

- E tauvimate se mavoa na tamata cakacaka, se
- tauvimate se mavoa na watina kei na luvena na tamata cakacaka, se

- tauvimate se mavoa e dua e vakararavi tiko vua na tamata cakacaka.

E dodonu me ra sauma na itaukei ni cakacaka na kena isau na tamata cakacaka ena veisiga se dua na ivakatautauvata ni isau (kevaka e ganita) me baleta na nodra livi ni tauvimate.

E a toso cake na siga ni livi ni tauvimate mai na 5 ki na 10 na siga ena 24 Julai 2021. E na soli e 5 tale na siga vei ira na tamata cakacaka ena gauna e ra sa yacova kina na siga e dau soli kina vei ira — se ra sa yacova na ono na vula na nodra cakacaka se na gauna e tekivu tale kina e dua na ivotavota ni siga livi ni tauvimate (12 na vula mai na gauna e sa rawa ni ra vakayagataka kina na siga ni livi ni tauvimate)

E rawa ni kerea na itaukei ni cakacaka na ivakadinadina ni tauvimate me vaka na sitivikiti nei vuniwai. Kevaka e kerea na itaukei ni cakacaka na ivakadinadina ni tauvimate se mavoa ena loma ni matai ni 3 na siga e dodonu me sauma na itaukei ni cakacaka na isau ni vuniwai. E sega ni rawa ni vakasaurarataka na itaukei ni cakacaka me laurai e dua tikoga na vuniwai ni sa oti e tolu na siga ni tauvimate, e sa na sauma na tamata cakacaka na isau ni nona raici vaka vuniwai.

Me baleta na eso tale na itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Sick leave”.

Livi ni vakaloloku

Ena saumi na nodra livi ni vakaloloku ko ira e ra cakacaka tikoga ni oti e ono na vula me:

- tolu na siga ena vuku ni mate ni nona lewe ni vale, itubutubu, luvena, tacina, tukana se tubuna se nona itubutubu na watina.
- e dua na siga kevaka e vakadonuya na itaukei ni cakacaka na nona vakaloloku ena vukuna e voleka vua ka sega ni cavuti toka mai cake.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Bereavement leave”.

Ko ira na tamata cakacaka e tarai ira na revurevu ni ivalavala kaukauwa e vale

E tiko tale na ikuri ni veitaqomaki vakalawa e vanua ni cakacaka vei ira era vakaleqai ena vuku ni ivalavala kaukauwa mai vale.

E ra sega ni kovuti ena dodonu oqo ko ira e ra dau vakayacora na ivalavala kaukauwa se veivakalolomataki vua e dua era lewe ni vuvale vata se tiko na isema ni veiwekani. E oka kina na watina, watina e liu se dua na lewe ni vuvale se whānau se dua e ra vale vata se dua era sega ni vakaitikotiko vata.

Na ivalavala kaukauwa e okati kina veitaratara, vakasaurarataki ena veiyacovi se vakararawataki ni vakasama. E rawa ni yaco kevaka e dua e vakayaco itovo kaukauwa se veivakarerei, e tovolea me via lewa e dua ena vuku ni veika e cakava se vakasamataki. Eso na kena ivakaraitaki na:

- veivakarerei
- veivakatotogani
- vakacacana na ka
- veivakarerei ni na veivakaleqai
- veivakalolomataki ena veika vakailavo
- veivakalolomataki e na ivakarau ni yalo kei na vakasama

E tukuna na lawa me baleta na nodra vukei na tamata cakacaka e vakayacori vei ira na revurevu ni ivalavala kaukauwa mai vale ni tiko vei ira na dodonu me ra:

- taura e 10 na siga ni livi ena vuku ni ivalavala kaukauwa e vale ena veiyabaki — me ikuri ni nodra livi vakayabaki, livi ni tauvimate kei na livi ni vakaloloku
- kerea na cakacaka ena gauna sega ni vakadeitaki — me yacova e rua na vula.

- me kua ni vakadredretaki vei ira na bula ena vanua ni cakacaka ni ra vakila tiko na revurevu ni ivalavala kaukauwa mai vale.

E tiko na dodonu oqo vei ira na tamata cakacaka veitalia kevaka e yaco na ivalavala kaukauwa mai vale ena veigauna sa oti.

Kevaka e yaco na ivalavala kaukauwa mai vale e dodonu me ra kerea vakaivola na tamata cakacaka me ra livi ka dodonu me ra sauma lesu na itaukei ni cakacaka ena loma ni 10 na siga kevaka e bera sara. Kevaka e kerea e dua na tamata cakacaka me veiveisau na nona gauna ni cakacaka e soli e rua na vula vua na itaukei ni cakacaka me sauma lesu.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “family violence”.

Na livi ni tubutubu kei na saumi ni livi ni tubutubu

Na livi ni tubutubu ke kerea e dua na itubutubu nona livi me vakaraici luvena kina.

Kevaka e ra rawata e so na veika e gadrevi e rawa vei ira na tamata cakacaka me ra:

- vakayagataka na livi ni tubutubu sega ni saumi, kei na
- saumi ni livi ni tubutubu (vakatokai talega me livi ni tubutubu saumi).

E rawa ni soli vei ira na tamata cakacaka na livi ni tubutubu sega ni saumi (oka kina na livi ni kena isa, dau ni veisusu kei na livi e vakuri) kevaka e rawa na veika e gadrevi e na ono se 12 na vula.

Na veika e gadrevi ena ono na vula me qai soli

Me cakacaka tiko e dua vua e dua tiko ga na nona itaukei ni cakacaka ena rauta ni 10 na aua dua na macawa ena loma ni ono na vula ni bera na siga e

qai sucu kina na gone (se na siga ko sa qarava kina na veika e baleta e dua na gone sega ni yacova na yabaki 6 ena veigauna taucoko).

Ko ira na tamata cakacaka ka ra sa rawata na veika e gadrevi me baleta na ono na vula e ra na rawa ni vakayagataka e 26 na macawa na livi sega ni saumi (oka kina na livi ni dau ni veisusu).

Na veika e gadrevi me baleta na 12 na vula

Me sa cakacaka tiko na tamata cakacaka vua na nona itaukei ni cakacaka ena rauta ni 10 aua dua na macawa ena 12 na vula ni bera na tikinisiga me sucu kina na gone (se na siga e ra sa tekivu qarava kina e dua na gone sega ni se yacova na yabaki 6 ena veigauna taucoko).

Ko ira na tamata cakacaka e ra rawata na veika e gadrevi me baleta na 12 na vula e ra rawa ni vakayagataka e 52 na macawa na livi sega ni saumi (oka kina na livi ni dau ni veisusu).

E rawa ni ra wase na tamata cakacaka kei ira na kedra i sa kevaka e sa rawa talega na veika e gadrevi me baleta na ono se 12 na vula.

E rawa vei ira na tina e ra bukete me ra vakayagataka e 10 na siga ni livi sega ni saumi ni bera ni qai tekivu na livi ni tubutubu.

Me baleta na veivuke me kilai kina na veika e rawa ena livi ni tubutubu raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “parental leave”.

Na saumi ni livi ni tubutubu (vakatokai ena so na gauna me livi ni tubutubu saumi) e sauma na matanitu ka qarava na Tabana ni Vakacavacava. E rawa ni saumi na nona livi ni tubutubu e dua kevaka mada ga e sega ni yacova na veika e gadreva na nona itaukei ni cakacaka. E dau saumi na isau ni livi ni tubutubu vua na tina e vakasucu se dua na dau ni veisusu digitaki (kevaka e ra dau ni

veisusu vakadeitaki vua e dua na gone e se bera ni yacova na yabaki 6). E tiko ena Tabana ni Vakacavacava na itukutuku tale eso me baleta na saumi ni livi ni tubutubu, raica na www.ird.govt.nz qai vakasaqara na “parental leave”.

E so tale na dodonu ni livi

E rawa ni tiko tale e so na livi e dodonu me soli vei ira na tamata cakacaka, me kena ivakaraitaki kevaka e dua e mavoa ena dua vakacalaka e vanua ni cakacaka se vuli tiko ena mataivalu.

Me baleta e so tale na itukutuku ni dodonu me baleta na livi, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Other types of leave”.

Veivosakitaki ni gauna ni cakacaka e veiveisau

E tiko kece vei ira na tamata cakacaka na dodonu me ra kerea me veisau na nodra gauna, siga kei na vanua ni cakacaka. E dodonu me ra vakasamataka na itaukei ni cakacaka e dua na kerekere ka rawa ni ra sega ni vakadonuya ena so na yavu.

Me baleta eso tale na itukutuku, raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “flexible working”.

Veivakaduiduitaki

E sega ni rawa ni ra veivakaduiduitaki na itaukei ni cakacaka ena nodra veivakacakakataki se veivakasakei, caka veisaumi, vuli se tosoi cake ni tutu ena vuku ni kawa tamata, roka, vanua era cavutu mai kina, tagane se yalewa, viavia tagane se viavia yalewa, itutu ni vakawati se vuvale, itutu vaka-cakacaka, yabaki, vakabauta vakalotu, se nanuma vaka politiki, ituvaki ni yago se vakaitavi ena so na cakacaka ni isoqosoqo ni tamata

cakacaka se ra vakaleqai ena revurevu ni ivalavala kaukauwa mai vale. E ra okati kina ko ira se qai kere cakacaka tiko.

E tiko kece vei ra na dodonu ni vakacakakataki ka me ra taura talega na isau e tautauvata kei na dua e cakava tiko na cakacaka e tautauvata kei na kila vakacakacaka vata ga oya.

Me baleta e so na itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Discrimination”.

Gauna ni cakacaka vakadeitaki

E rawa walega ni ra solia na itaukei ni cakacaka na gauna ni cakacaka vakadeitaki kevaka e:

- tiko eso na vuna vinaka – me vaka na tau vuanikau, qarava na cakacaka ka vaka iyalayala se veisosomitaki vua e dua na vakaillesilesi e livi, ka
- me ra tukuna na itaukei ni cakacaka na vuna vei ira tamata cakacaka, na gauna kei na sala ena cava kina na cakacaka kei na nodra sa vakadonuya na tamata cakacaka ena nodra veiyalayalati ni cakacaka.

Me vakataka e so tale na veiyalayalati ni cakacaka e dodonu talega me vakaivolataki na cakacaka e vakadeitaki na gauna me cava kina.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Types of employee”.

Tamata cakacaka sega ni vakadeitaki

E sega ni vakamacalataki ena lawa ni veivakacakakataki, ia na yacana e dau vakatokai ena gauna e sega ni vakadeitaki kina na gauna ni cakacaka ka sega ni dua na ivakarau ni cakacaka tudei ka sega talega ni vakadeitaki ni na vakuri tiko ga na cakacaka. E sega ni na solia na

itaukei ni cakacaka na cakacaka vua na tamata cakacaka ka sega talega ni ciqoma na tamata cakacaka ena gauna sa soli kina. Ena cakacaka na tamata cakacaka me veiganiti kei na veika e gadreva vaka kina na itaukei ni cakacaka.

E rawa ni yaco oqo e na so na gauna baleta ni dredre vei ira na itaukei ni cakacaka me ra kila na gauna cava e gadrevi kina me caka na cakacaka se gadrevi me qaravi vakatotolo. E na veigauna taukoko e vakadonuya kina e dua me cakacaka e dau okati me dua na gauna ni cakacaka vou.

E dodonu me vakamatatataki e na nodra veiyalayalati ni cakacaka kevaka e sega ni tudei na nodra cakacaka.

Na dodonu ni veivakacakakataki kei na kena itavi e vakayacori talega vei ira na tamata cakacaka sega ni vakadeitaki, ia e rawa ni duidui vei ira na veika me baleta na livi vaka yabaki, livi ni tauvimate se vakaloloku.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Types of employee”.

Duidui ni cakacaka vakonitaraki kei ira na tamata cakacaka

E duidui na nodra dodonu kei na itavi ko ira na tamata cakacaka kei ira na caka vakonitaraki. E tiko tale ga na veivakatovolei vakalawa me veivuke ena kena kila na kedrau duidui. Kena ivakaraitaki, e levu cake na nodra vakatulewa ko ira na cakacaka vakonitaraki ena sala kei na gauna mera vakayacora kina na nodra cakava. E sa bibi me matata vinaka tiko oqo me levei kina na itotogi.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na, www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Contractor versus employee”.

Gauna ni vakatovotovo

E rawa ga vei ira na itaukei ni cakacaka ka tiko vei ira e 19 se lailai sobu na tamata cakacaka me ra soli cakacaka me okati kina na gauna ni vakatovotovo (yacova yani na 90 na siga).

E ka ni bole na cakacaka vakatovolei E dodonu me ra vakadonuya vakaivola ka veivosakitaki ena veivakabauti kei yalo vinaka me okati ena veiyalayalati ni cakacaka ni bera ni tekivu cakacaka e dua.

E sega ni rawa vua e vakasakei ni bera ni cava na nona gauna ni cakacaka vakatovolei me kudrurava ni sega ni dodonu na yavu ni nona vakacegui.

E rawa nira kudrurava ena so tale na yavu, me vaka na veivakaduiduitaki se veivakatotogani se dua na ka e sega ni dodonu e cakava na itaukei ni cakacaka.

Ko ira na tamata cakacaka e ra vakatovolei e ra kovuti ena ivakatagedegede lailai ni dodonu e rani veivakacakakataki.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Trial periods”.

iSoqosoqo ni tamata cakacaka

Na iSoqosoqo ni Tamata Cakacaka e dau tokoni ira na tamata cakacaka ena vanua ni cakacaka ka dau gusudra na tamata cakacaka ena vukudra nodra itaukei ni cakacaka. E tiko na dodonu vei ira na tamata cakacaka me ra vakatulewataka se ra via curu kina se sega ena dua na isoqosoqo, ia kevaka era vakayacora vakakina, na isoqosoqo cava. E sega ni rawa ni veivakasaurarataki e dua na itaukei ni cakacaka se dua tale vua na tamata cakacaka me curu ki na dua na isoqosoqo se sega.

E dodonu vua na itaukei ni cakacaka me:

- solia e dua na fomu vei ira na tamata cakacaka me ra vakaraitaka kina se gadreva me ra curu ki na dua na isoqosoqo ena imatai ni 10 na siga ni nodra tekivu cakacaka
- vakauta na fomu ki na isoqosoqo, vakavo kevaka e sega ni vinakata na tamata cakacaka me vakaraitaki tale vua e dua na veika e baleti koya.
- vakaraitaka na itukutuku me baleta na itavi ni soqosoqo vei ira na tamata cakacaka ena veigauna mai muri.

E dodonu me ra sauma na vei isoqosoqo na isau ni tabaki na itukutuku kevaka e ra vinakata me veisoliyaki.

E soli vei na tamata cakacaka e 30 na siga me ra vakasuka lesu tale na fomu vei ira na nodra itaukei ni cakacaka. Koya e solia kina na gauna me ra vosa vei ira na nodra mata ni soqosoqo ni bera ni ra vakatulewataka na nodra curu ki na isoqosoqo. kevaka e ra sa curu, ia e ra sa veisau ki na veiyalayalati cokovata. kevaka e ra sega ni curu ki na isoqosoqo, e ra na tiko ga ena veiyalayalati ni cakacaka yadua.

E dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me ra vakatarai ira na mata ni soqosoqo ni tamata cakacaka me cakava na nodra itavi ki na isoqosoqo ena gauna ni cakacaka. Na ivakaraitaki ni tavi ki na isoqosoqo ena nona matataki ira na tamata cakacaka ena veivosataki ni veiyalayalati cokovata.

E dodonu vei ira na mata ni soqosoqo me ra vakadonuya vata kei na nodra itaukei ni cakacaka ni ra na tukuna rawa e liu ni ra via qarava eso na itavi me baleta na isoqosoqo. E rawa ni sega ni vakadonuya na itaukei ni cakacaka kevaka ena vakaleqa na cicivaki ni bisinisi se na nodra cakava vinaka na tamata cakacaka na nodra itavi.

E rawa vei ira na mata me ra curuma na veivanua ni cakacaka ke ra sega mada ga ni sureti, qori kevaka e ra sa kovuti tiko na tamata cakacaka e na

veiyalayalati cokovata se ra sa gole tiko yani kina. E rawa vei ira na mata me ra curuma na vanua ni cakacaka ena so ga na inaki, ka dodonu me ra rokova na gauna ni cakacaka, ka vakamuraia na ivakarau ni taqomaki ni bula, veitaqomaki kei na kena yadravi.

Me baleta e so tale na kena itukutuku, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Unions” and “Employment Relations Amendment Act”.

Tiko Bulabula kei na veitaqomaki

E dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me ra vakarautaka na vanua ni cakacaka e taqomaki, ka soli kina na vuli, veiliutaki kei na kena iyaya.

Na itavi oqo e oka kina na kena vakadikevi kei na kena kau tani (se vakalailaitaki) na veika ni veivakaleqai ka vakadikeva na kena yaco na veika e vakatubu leqa ki na bula kei na veitaqomaki. E gadrevi talega vei ira na itaukei ni cakacaka me ra vakaraitaka na itukutuku ni mavoa bibi ki na WorkSafe New Zealand.

E nodra itavi talega na tamata cakacaka me ra qarauna na nodra bula kei na kena taqomaki. E dodonu me ra vakamuraia na lewa kei na ivakarau qarauni ni bula kei na kena taqomaki me levei kina na kena rawa ni yaco na leqa vei ira tale e so ena ivakarau ni nodra cakava na nodra cakacaka. E rawa ni ra sega ni via cakacaka na tamata cakacaka kevaka e ra raica ni ririkotaki nodra bula ena ituvaki ni vanua ni cakacaka se ra sega ni taqomaki. E dodonu me ra veitalanoataka na itaukei ni cakacaka kei ira na tamata cakacaka e dua na lewa kei na ivakarau ni taqomaki ni bula.

e baleta eso tale na kena itukutuku, raica na www.worksafe.govt.nz.

Vakacegui, veisau ni cakacaka se veisau ni tuvatuva

E dodonu vei ira na taukei ni cakacaka me ra veivosaki vata kei ira na nodra tamata cakacaka e na yalo vinaka kei na veivakabauti me baleta e dua na lalawaka ena rawa ni vakaleqa vakalevu na ivakarau ni nodra vakacakacakataki na tamata cakacaka. Oqo e oka kina kevaka e dua na veisau ena nodra veiyalayalati ni cakacaka me ra vaka na musuki ni aua ni cakacaka se siga

E dodonu vei ira na taukei ni cakacaka me ra solia taucoko na itukutuku vei ira na tamata cakacaka ka solia talega na gauna e veirauti me ra vakaraitaka lesu mai kina na nodra nanuma ni bera ni tau e dua na lewa.

E dodonu vei ira na itaukei ni cakacaka me ra ciqoma na nodra nanuma na cakacaka ena yalo vinaka kei na veivakabauti ka veisautaka na veika e gadrevi ni bera ni qai vakasavui na iotioti ni vakatulewa ena tarai ira na tamata cakacaka. E dodonu me ra vakasamataka na itaukei ni cakacaka na nodra tokitaki kei na vuli ni tamata cakacaka e ra sa tiko rawa.

E dodonu me tiko ena veiyalayalati taucoko ni cakacaka e dua na tikina me ra taqomaki kina na tamata cakacaka me veitokoni ena ivakarau dodonu me taqomaki ira na tamata cakacaka kevaka e sa volitaki e dua na bisinisi, soli na konitaraki se tokitaki.

E tiko tani e so na lawa me baleti ira na cakacaka ena valenikana, sasamaki, veiqaravi vei ira e so kei na sava isulu kei ivakarau vinaka kevaka e sa volitaki na bisinisi se kevaka e sa konitaraki na nodra cakacaka se sa dua tale na itaukei ni cakacaka vou. Me baleta na kena itukutuku tale e so, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Restructuring when a business is sold or transferred”.

Me baleta e so tale na itukutuku ena iulutaga oqo, raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Workplace change”.

Leqa ni veimaliwai vakacakacaka

Kevaka e basika e dua na leqa ena vanua ni cakacaka e dodonu vei rau na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka me rau vakadikeva taumada na veika dina qai tovolea me vakasaqara na kena iwali. E dodonu me rau veivosaki ka rawa ni dua e veitokoni ena veivosaki vua na tamata cakacaka se na mata ni soqosoqo. E rawa ni rau raica na itukutuku me baleta na kena wali na leqa ena www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Steps to resolve.”

Kevaka e se tikoga na leqa e rawa ni rau vakayagataka na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka na veiqaravi ni Employment New Zealand sega ni saumi me baleta na veivakameautaki. Me baleta eso tale na itukutuku ni veiqaravi oqo kei na sala me kerei kina na veivakameautaki raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “mediation”.

Kevaka e sega ni wali rawa e dua na leqa ena veivakameautaki e rawa ni kau ki na Tabana ni Veimaliwai Vaka cakacaka ena loma ni 90 na siga se ki na Mataveilewai ni Veivakacakacakataki.

E rawa ni rau kunea na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka e so tale na itukutuku me baleta na nodrau dodonu kei na itavi mai na Employment New Zealand.

Raica na www.employment.govt.nz

Qirita na 0800 20 90 20 sega ni saumi.

Totogi

E tiko na itotogi i lavo vei ira taukei ni cakacaka era sega ni vakamuraia na lawa ni veivakacakacakataki

Oqo e rawa ni yacova sara na \$50,000 vei ira yadua se vei ira na kabani me \$100,000 se me vakatolutaki na tubu e rawata na kabani ena nona basuka na lawa.

E rawa talega ni totogitaki se veilewaitaki e dua na itaukei ni cakacaka kevaka e sega ni vakamura na lawa ni bula kei na veitaqomaki.

Me baleta eso tale na kena itukutuku, raica na, visit www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “Employers who have breached minimum employment standards”, ka raica talega na www.worksafe.govt.nz qai vakasaqara na “enforcement”.

Na cava me vulici me baleta na lawa ni veivakacakacakataki

E sa vakarautaka na Minisitiri ni Veivakacakacakataki e Niusiladi (MBIE) e dua na vuli ena komipiuta ka sega ni saumi me rawa ni vulici kina eso tale na itukutuku bibi kei na sala rawarawa me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki. Na vuli e taura ga e 15 na miniti me ra vakacavari yadua kina ka e vakarautaki tu vei ira na taukei ni cakacaka kei ira na tamata cakacaka. E ra itukutuku yaga me vakadeitaka na nodra kila na itaukei ni cakacaka kei na tamata cakacaka ena nodra dodonu kei na nodra itavi, me muri tale ga kina na lawa ni veivakacakacakataki e Niusiladi.

Vakalewena na kemu itukutuku ena www.employment.elearning.ac.nz se raica na www.employment.govt.nz qai vakasaqara na “modules”.